

УДК 821. 161. 2. 09: 801. 82

Л. Мірошниченко

ПАМ'ЯТЬ ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ (З ЛИСТУВАННЯ КРИВИНЮКІВ 1929–1930-х РОКІВ)

Ідеться про винищення української інтелігенції в 1929–1930 роках. У листи, що посилалися в тюрму і з тюрми, спонтанно вривалася сила присутності Лесі Українки: дух її безперервно діяв у щоденному житті сестри Ольги та побратима Михайла Кривинюка.

Ключові слова: лист, пам'ять, духовна єдність.

Листування подружжя Кривинюків (з 18 вересня 1929 по 15 квітня 1930 року)¹ замкнуло в собі за часом і простором один з найтрагічніших сюжетів їхнього співжиття. Цей епістолярний комплекс, що налічує 127 оригіналів кореспонденцій², сприймається як змістово багатогранна хроніка, як органічний цілісний твір на два голоси. Маршрут листів один і той же – до тюрми (київської та харківської) і з тюрми – до київського помешкання Кривинюків на вул. Богоутівській, 7. Кожним зваженим, зболілим словом листівки й листи немовби задихаються від загрози нещадних ножиць тюремної цензури.

Наведу кілька фактів із біографії М. В. Кривинюка, побратима й довіреного духовного друга Лесі Українки, її ідейного й політичного однодумця, співробітника в реалізації їхніх нелегальних видавничих проєктів. Народився в с. Гнійниця Ізяславського повіту (нині Хмельницька область); із 1905 р. – чоловік молодшої сестри Лесі Українки Ольги. Його тюремні поневіряння за життя письменниці: листопад 1896 – січень 1898 рр. – в'язень Лук'янівської тюрми в Києві; початок зими

---

¹ Фрагменти цих листів надруковано: Шалагінова Л. Сестри. Маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та її матері Олени Пчілки / Леся Шалагінова // Київ. – 1992. – № 3. – С. 121–126.

² Зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 107 (далі посилання на цей фонд зазначатиму в тексті: ІЛ).

1898 – кінець весни 1900 рр. – заслання в Астрахань; 9 вересня 1907 р. – арешт із нелегальною літературою, в'язень Острозької тюрми, суд – у Житомирі 17 січня 1908 р.

Перший арешт М. Кривинюка за часів радянської влади: 14 вересня 1929 р. – у “справі СВУ”, в'язень Лук'янівської тюрми в Києві та Холодної гори в Харкові, один із 45 підсудних відкритого судового процесу (9 березня – 22 квітня 1930 р.) у справі, за висловом І. Дзюби, “від початку й до кінця сфабрикованій за сценарієм органів політичного терору” [3, 3]. Її метою було скомпрометувати “стару” українську інтелігенцію і дати “обґрунтування” політиці її цілеспрямованого винищення.

За сім місяців ув'язнення у “справі СВУ” і склалося це листування Кривинюків (з інтервалом письма менше однієї доби). Воно, як видається, дійшло до нас у повному обсязі. Дивовижний діалог фіксує цілі пласти духовного життя двох інтелектів; за спонтанними, ледь стримуваними одкровеннями двох люблячих, вірних сердець промовляє правда індивідуальної свідомості. Це листи болю, листи боріння і мужності, листи розірваного співжиття і співпереживання у найглибшому сенсі цього слова.

Сфери самоусвідомлення на тому високому рівні, на якому вони відбивалися у дрібно списаних поштових листівках двох літніх людей, звичайно, не могли не торкатися їхньої пам'яті. І насамперед пам'яті про Лесю Українку: її образом, її інтелектом, стилем її поведінки саме у цих сферах свідомості й було переповнене їхнє минуле буття. Та вияви пам'яті про письменницю у цих текстах зазвичай не схожі на свідомо викликані й продумані спогади. Перед нами зразки тієї “справжньої пам'яті” (за Т. Мертоном), яка відображає свою суть, бо «живе теперішнім часом, **“пам'ятає” тут і тепер** [виділення моє. – Л. М.], пам'ятає свою справжню ідентичність [...]» [1, 85].

Леся Українка “з'являється” в текстах цих листів у природній єдності з кореспондентом як живий співбесідник, що перебуває з ним, де б він не був. І звичайно передусім у контексті їхніх роздумів та спостережень про мистецтво слова. Ось лист Ольги Косач-Кривинюк від 19 лютого 1930 р. до Михайла Кривинюка на Холодну Гору в Харкові. Художня вправність і своєрідність

письма останнього його листа викликали її гарячий відгук – фахового перекладача, виплеканого в унікальній літературній родині. А почала за звичкою з гострого, критичного зауваження про саму себе: «Я взагалі погано говорю і пишу. А от ти безперечно розминувся з письменницьким фахом: не знаю, чи ти сам помічаєш, чи робиш то свідомо, чи ні, що пишеш тепер листи ритмічною прозою, неначе “стихотворення в прозе”. Дуже гарно, принаймні мені дуже подобається. Як шкода, що ти занехаяв своє знання французької мови. У французьких письменників часто буває мова – музика. Напр[иклад], Люті¹ писав так, що приємно читати ради самої мови, не вважаючи на зміст (хоч і зміст у нього цікавий). [...] Не знаю, кого з українських письменників можна вважати за такого музику мовного. У віршах може Лесю, а в прозі Коцюбинського? У росіян, думаю, Тургенєва?..» [ЛЛ, ф. 107, од. зб. 46²].

Як бачимо, в особі сестри Ольги, можна з певністю сказати, Леся Українка мала спостережливого і надзвичайно тонкого читача, поціновувача її поезії, який добре усвідомлював ту незбагненну істину, висловлювану великими митцями слова, що не мова є знаряддям справжнього поета, а він сам є знаряддям мови – цього древнього і невичерпного явища.

Можна тільки подивуватися, скільки вмістило оригінальне письмо цих листівок гарячого, на перший погляд – рівного і спокійного, чуття, цюхвилинних філософських міркувань, роздумів, мотивів і тем. У їхніх глибинних узагальненнях перебуває Леся Українка, її присутність – наче безперервна і безконечна дія у світі того, хто пише, і того, хто читає лист. «“Правдивих” людей я особисто знав і знаю лише 1 і $\frac{3}{4}$, – пише М. В. Кривинюк до дружини 10 лютого 1930 р., – Лесю і тебе

---

¹ Лоті П'єр (1850–1923) – французький романіст, прекрасний стиліст (романи “Азіаде”, “Галілея”, “Пані Хризантем”, “Жалісливість і смерть” та ін.).

² Під цим номером у фонді 107 зберігаються кілька кореспонденцій, деякі з них цитуються далі.

(коли Леся = 1, то $\frac{3}{4}$ – ти, це ж не образа, правда ж?), і дуже шкодую, що не знаю хоч би 3, або 1 і два рази по $\frac{3}{4}$; в тім – себе самого (за 2 нічого не кажу: ще не вирости комплекси; коли б то вирости на Лесин розмір!)» [Л, ф. 107, од. зб. 93]. Слова ці писалися у напівморозі холодної тюремної камери виснаженим, напівзламаним допитами, хворим і майже глухим чоловіком. Дорога життя подарувала М. Кривинюкові багато зустрічей з гідними, талановитими, цілісними особистостями. Та лише постать Лесі Українки бачив він на недосяжній висоті. До неї приніс він у тюрмі, у стані нестерпних принижень, цей чистий акт поклоніння.

Ольга Петрівна не погодилася з думкою чоловіка про себе саму: “Ти пишасяся, що знаєш людей, – відповідала 13 лютого 1930 р., – а мені здається, що ти їх ідеалізуєш. От, хіба ж ти не ідеалізуєш, кажучи, що я = $\frac{3}{4}$ Лесі, тобто правдивої людини. Та ще думаєш, що я можу образитись. Де там $\frac{3}{4}$, я й на $\frac{1}{4}$ не претендую, а я ж досить маю самомнєня...” [Л, ф. 107, од. зб. 46].

Наближався показовий судовий процес. Михайло Кривинюк бачив уже себе на ньому – приреченого своєю глухотою, знеможеного тяжкою хворобою. Йому дуже потрібен був у цю мить оборонець. Однак вибрати його можна було лише із запропонованого слідчими списку. “Я добре пам’ятаю з власної практики, що значить добрий оборонець, напр[иклад], Леся, але, на жаль, він вмер...”, – написав у листівці від 12 лютого 1930 р. [Л, ф. 107, од. зб. 94]. Що то була за спільна життєва ситуація в житті Лесі Українки та Михайла Кривинюка – важко сказати. Але як вагомо стверджено цими словами її незламний дух, потужність її активної позиції, переконливість її думки і слова.

Часом у тексті листа саме тут і тепер вплітається побіжно якесь міркування письменниці, необхідне кореспондентові передусім для набуття душевної рівноваги та спокою: таких вкорінених деталей-зернят пам’ять їхня висипала безліч. Так, на прохання чоловіка посилати й надалі йому в тюрму “Пролетарську правду” Ольга Косач-Кривинюк в листі від 24 лютого 1930 р. пише: “Леся казала, що читати газету, то для неї мука, бо як почне вона тебе метати по всьому світі телеграмами та відомостями

з різних, часто протилежних точок на земській кулі, то аж голова замакітриться. Я тепер зовсім згоджуюся з Лесею, що то мука, а все ж таки через те, що стара стала...” [Л, ф. 107, од. зб. 46].

Що б не читали Кривинюки з художньої літератури – враження підсвідомо поєднувалося з Лесею Українкою: з тим, що пережили самі, читаючи її твори; з тим, як втішалася вона, відкриваючи митців слова. «Ти казала, що не подобаються тобі писання К. Гамсуна¹ [...]. Я Гамсуна не знав зовсім. Колись почав читати “Пана” і не докінчив, – це ж має бути його шедевр? [...] “Пан” був мені нудний. А по тому мені не хотілось братися за нього. Очевидно, не з “Пана” треба починати Гамсуна читати. Тут я прочитав збірничка невеликих його річей під назвою “Раби любови”, і оце закінчив більшу річ “Соки землі”. Коротко скажу: якби я хтів “писати”, то хтів би так, як Г[амсун], якби я вмів писати, то напевне писав би так, як він. Прекрасно розуміє природу людську і подає це у формі відповідній. Дуже мені цікаво й шкода, що не знаю, як Леся ставилась до нього; хтів би, щоб він їй подобався, щоб мої думки збігалися з її думками. Я зовсім не пригадую, щоб чув коли її думку, бо хіба б таки не забув на смерть. Якщо ти знаєш, то скажеш мені” [Л, ф. 107, од. зб. 101].

Жорстока дійсність загрожувала перетворити душі цих людей у пустку, та щоразу страхітлива порожнеча кимсь із них заповнювалася пам’яттю світлих моментів (бувало, згадкою про окремий багатозначний вислів): слова, до сліз знайомі, часом перефразовані, зачіпали сокровенні струни, додавали сил для терпіння. «[...] я безсила щось путнє сказати чи зробити, бо, як то говориться в “Лісовій пісні”, од чуда та дива не тямлюся [...]», – цитує Ольга Косач-Кривинюк Лесею Українку в листі до чоловіка від 2 березня 1930 р., коли “безмірна самотність” здавила її подих [Л, ф. 107, од. зб. 47].

---

¹ Гамсун Кнут (1859–1952) – норвезький письменник (романи “Голод”, “Благословення землі”, драми та ліричні вірші, автобіографія “На зарослих стежках”. Нобелівська премія 1920 року).

Ольга Петрівна прибула до Харкова на суд 7 березня 1930 року, взявши у школі відпустку за свій рахунок на два тижні. Того ж дня відбулося коротке побачення в тюрмі. Обмежена часом, як “у вагоні перед відходом потягу”, вона не сказала Михайлові Васильовичу головного. “Мій найдорожчий друже, любий Михалю ... постарайся хоч тижнів на три-чотири не в’язатися нами [...], як то конче треба в важливі хвилини життя”, – тепер пише йому [ІЛ, ф. 107, од. зб. 47].

9 березня в Оперному театрі почався ганебний судовий процес. Це була державна операція, творці якої з ДПУ продумали й розрахували все, аж до визначення дати початку суду – дня народження Тараса Шевченка. Влада демонструвала, як пише І. Дзюба, «свою причетність до створення в суспільстві ентузіастичної ... атмосфери, щоб підкреслити відщепенство “ворогів”, їхню нікчемність перед усенародним піднесенням і приреченість...» [3, 7].

Вона сиділа в партері театру. Перед нею – загальний вигляд сцени з портретом Леніна на задньому тлі. На сцені за столом – судді, громадські й державні обвинувачі, за ними – слідчі. А він, сивобородий, блідий, змучений постійною грипозною температурою, – у загородці з вартовими по кутках. Сорок п’ять невинних підсудних, що, за словами адвоката С. Ратнера “визнали себе за винних ще на попередньому слідстві” [3, 62]. До підсудних не допускали, але в залі театру Ольга Петрівна мала змогу довго дивитись на дороге обличчя. Їй щастило в перерві передати йому книги, записку, дещо з продуктів, а від нього одержати рукописи його спогадів-оповідань. Вона так і не дочекалася допиту чоловіка: сплинули два тижні відпустки, мусила повертатися в Київ.

За сценарієм “справи СВУ” М. В. Кривинюк належав до шкідницької, злочинної групи в Інституті української наукової мови під керівництвом Григорія Холодного¹, що складала словники,

---

¹ Холодний Григорій (1886–1938) – професор Київського інституту народної освіти, керівник Інституту української наукової мови при ВУАН. Засуджений на 8 років суворого ув’язнення, яке відбував

які віддаляли українську мову від пролетарських мас, викидаючи інтернаціональні слова і перетворюючи українські словники на зброю шовіністичного виховання.

Його допитували на суді 1 квітня о 16.30. Ольга Петрівна сиділа вдома біля радіо з гучномовцем, але рідний голос “майже не пізнавала”. “То вже, видно, так мені судилося спочатку й до кінця нічого не знати й не розуміти в цій проклятій справі...”, – написала вона в листі від 2 квітня 1930 р. А він того ж таки дня пише їй з мукою, породженою цілковитим усвідомленням зради самого себе, що вчинив у цій “справі”. «Коли я вийшов на “катедру”, мене зі всіх боків здушило. Здушили всі, здушило все [...]. Гнітила ти, гнітили ви, гнітили друзі, гнітили всі, хто мене знають, і ті, що не знають, що мене бачать і ті, що не бачать. Гнітили товариші, що ззаду мене. Гнітили радіоприймачі з своїми проникливими хвилями, що линуть в безмежний світ... Гнітила навіть води шклянка біля мене... Почався допит. І десь враз не стало серця і скаламутивсь розум. Я опинився коло стовпа ганьби» [ЛЛ, ф. 107, од. зб. 109]. Як написав Г. Снегірьов, підсудні “зізнавалися в нескоеному” і “для свого розстрілу” ”самі подали патрони”; “на грані божевілля – вони знищили себе...” [2, 222, 223].

На них, українських інтелігентів кінця XIX – початку XX ст., вихованих у дусі високої моралі, порядності й совісті, “навалилася епоха пролетарської революції з її залізною кривавою мораллю, в основі якої – відсутність найменшої моралі, повне забуття совісті з честю”. То були тортури тижневим безсонням, спрагою, биттям у глибокі відкриті рани, інсценуванням розстрілу [2, 223]. У книзі про цей суд Гелій Снегірьов питає підсудних і сам кидає за них у відповідь одне лиш слово: “Могли ви повстати проти брехні й ганьби – і гукнути в залю правду? Могли!” [2, 216].

у Ярославській тюрмі, а потім на Соловках, звідки вивезений 1938 року й розстріляний.

Після суду моральні муки кинули Михайла Кривинюка до останньої межі життя і смерті. Цю грань Ольга Петрівна одразу відчула в його листах, писаних після судилища. І знову в її побиваннях за найріднішу людину прийшла до неї сестра. “Моя єдина порада, – благає вона чоловіка, – згадуй частіше ту єдину справжню – цілу людину, що знав, Лесю, згадуй, як вона, страждавши ціле життя, не губила бадьорості. Моя мізерна частина справжньої людини добре знає, що від того не робишся цілою людиною, але все ж якось легше стає на душі. [...] повір, дорогий, що й мені буває, ох, як важко, але я і собі намагаюся, частіше згадуючи Лесю, тримати сякий-такий тонус душевний” [лист від 5 квітня 1930 р. – ІЛ, ф. 107, од. зб. 48, Ч. 10].

Через день, 7 квітня 1930 р., знову лист Ольги Петрівни. Дружина бореться за його життя (тяжко стривожила її в листі чоловіка звістка про моторошні галюцинації), переконує в тому, що він “не має чого закидати собі...”. «У нас є вже повна і, думаю, вірна уява про твою вину й свідчення. І ця уява не заважає нам тебе любити і шанувати, як і раніше [...]. Я дуже добре знала Лесю, може так, як ніхто, бо я знала і її “слабости”, я так само, як і ти, вважаю її за ідеальну людину, але я не даремне згадала її тобі в попередній листівці. Ручуся тобі своїм знанням її, що і вона так само ставилася б до тебе, як я, як ми ставимося» [ІЛ, ф. 107, од. зб. 48, Ч. 11].

У листі Михайла Кривинюка від 10 квітня 1930 р. до дружини він написав: “Я дуже тобі вдячний, що ти нагадала Лесю (вчора я теж згадав). Останнім часом сам не знаю як її не згадував [...] *Нехай Леся і вам зрощує духа.* [...] Признаюсь, не знаю, як реагувала б Леся на обставини подібні...” [ІЛ, ф. 107, од. зб. 111, ч. 11].

Автори цього листовного діалогу великою мірою усвідомлювали масштаб тієї особистості, якою була Леся Українка. Вони природно відчували духовну єдність з нею, яка не обірвалася, коли її не стало у їхньому земному житті. У ці небагатослівні епістолярні тексти (де неодмінно враховувалося ще й око тюремного цензора) спонтанно вривалася незбагненна сила присутності цієї людини: дух її безперервно діяв у щоденному

житті сестри і побратима. Тут особистість Лесі Українки щедро спрацьовувала і як співучасник, і як співрозмовник, і як автор художнього твору. Немає сумніву, що в душах найближчих до письменниці людей не зникала потреба шукати і внутрішньо прислухатися до її голосу.

Література

1. Мертон Т. Нові зерна контемпліяції / Т. Мертон. – Львів : Свічадо, 2009.
2. Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори / Г. Снегірьов. – Нью-Йорк ; Торонто : Вид. Громадського комітету і «Нових днів», 1983.
3. Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...) : лірико-публіцист. розвідка / Г. Снегірьов. – К. : Дніпро, 1990.

Миросниченко Л. Память о Лесе Украинке (Из переписки Кривинюков 1929–1930 годов).

Речь идёт об истреблении украинской интеллигенции в 1929–1930 годах. В письма, которые посылались в тюрьму и из тюрьмы, спонтанно врывалась сила присутствия Леси Украинки: дух её непрерывно действовал в повседневной жизни сестры Ольги и побратима Михаила Кривинюка.

Ключевые слова: письмо, память, духовное единство.

Miroshnychenko L. Memory about Lesya Ukrainka (From Kryvyniuk's Correspondence in 1929–1930).

The article is about depopulation of Ukrainian intelligence in 1929–1930. The incomprehensible force of presence of Lesya Ukrainka had spontaneously broken in letters that had been sending to and from prison. Her spirit had been constantly influencing the everyday life of her sister Olga and stepbrother Mykhailo Kryvyniuk.

Key words: letter, memory, spiritual unity.